

Шабля й люлька – вся родина

Рец. на кн.: Тоїчкін Д.В. *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації* / Денис Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; «Росохранкультура». – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с., іл.

Зважаючи на те, що в переважній більшості українських народних дум про козацькі часи особлива увага присвячена озброєнню їх легендарних героїв – козаків-лицарів, наукове дослідження Д. Тоїчкіна, котре цілком і повністю присвячене вивченню зразків високовартісної довгоклинкової зброї, які за історичними та родинними легендами належали відомим історичним постатям – гетьманам й представникам козацької старшини XVI – першої половини XIX ст., представляє значний інтерес не лише для професійних фахівців в галузі історії зброярства, а й широкому колу шанувальників чарівної і загадкової музи історії Клію.

Наукова робота автора органічно структурована і розділена на шість розділів, кожний з яких висвітлює певну сторону досліджуваної проблеми. Вона має свою авторську оригінальну концепцію, яка демонструє неабияку наукову новизну. Аналіз джерельної бази засвідчує, що при підготовці роботи основним об'єктом дослідження були матеріали як українських, так і закордонних державних та приватних колекцій холодної зброї. Крім того, істориком були залучені архівні документи, котрі зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації.

Аналіз історіографії холодної зброї українського козацтва, який наведено автором на початку роботи, засвідчує, що при підготовці цього дослідження були ґрунтовно опрацьовані праці відомих українських, російських та польських істориків. Можна погодитись з Д. Тоїчкіним, що в галузі вивчення історії козацької зброї «...праця І. Свєшнікова досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні вагомим зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено до наукового обігу величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології» (с. 19). Узагальнюючи дані по історіографії,

автор справедливо відмічає: «І все ж досі не вирішеними залишаються чимало питань, що стосуються, як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Зокрема, досі не створено наукової праці, спеціально присвяченої еволюції козацького озброєння. Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недослідженими як слід залишаються навіть давно введені в науковий обіг, добре відомі зразки особистої старшинської зброї» (с. 21).

Окремим рядком слід згадати про методику та термінологічний апарат дослідження. Автор відмічає, що сучасна наука пропонує потужний високотехнологічний арсенал, який протягом останніх десятиліть невпинно розширюється (с. 23). Це, у свою чергу, дає можливість по-новому підійти до вивчення проблеми і отримати принципово нові результати. Запропонована читачеві категоріальна база дослідження дає можливість уникнути розбіжностей у розумінні тих чи інших термінів, робить можливим спілкування автора з читачем однією мовою.

У першому розділі під красномовною назвою «Поміж Сходом і Заходом: витоки й формування довгоклинкової зброї в Україні у контексті розвитку зброярської справи країн Європи та Сходу кінця XVIII ст.» на широкому фактографічному тлі побудована цікава розповідь про історію виникнення різних видів довгоклинкової холодної зброї у Європі та на Середньому Сході. Дослідник відмічає, що якщо шабля і була поширена серед шляхти у першій половині XVI ст., то скоріше як цивільна зброя, аніж бойова. Процес завоювання шаблею статусу зброї бойової зайняв другу половину XVI ст.

Вивчаючи формування та історичний шлях морфологічних типів шаблі Центрально-Східної

Європи дослідник вказує, що від часів монгольського завоювання та занепаду ремісничих центрів Київської Русі традиції розвитку місцевого зброярства було перервано. У XVI ст. Україна, так само як і Московська держава, цілковито входила до зони поширення турецьких, польських, угорських та іранських типів клинкової зброї. У цьому особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів пріоритети. Порівняно з Польщею та Литвою на місцеві смаки значно сильніше впливали східні моделі, безпосередньо поширені тут у значній кількості.

У другому розділі «Мечі на теренах України. Клинкова зброя гетьманів Війська Запорозького» відмічається, що меч був важливою складовою комплексу рицарського озброєння, що протягом століть, ще з давньоруських часів, побутував на українських теренах. Далі в розділі на високофаховому рівні та за допомогою яскравого ілюстративного матеріалу дослідник описує золотий меч Петра Сагайдачного, легендарну зброю Зиновія Богдана Хмельницького, шаблі Мазепи та палаш Кирила Розумовського. Зі сторінок цих описів ми дізнаємося про бойові характеристики зброї та її історію. Значною мірою сприяють сприйняттю матеріалу наведені в тексті біографічні дані про власників досліджуваної зброї, зображення їх гербів та відтворення різноманітних надписів на клинковій зброї. Особливо привертають увагу висічені на шаблях малюнки, котрі відтворюють певні історичні події.

Третій розділ цілком і повністю присвячений шаблям старшини низового та городского козацтва. На сторінках цього розділу відтворено описи, зображення та історичні свідчення про шаблі: Олексія Апостола, січового курінного отамана Вовка, Пала Ніжинця, родини Мануйловичів, Павла Головатого, Бориса Палія-Неїла.

Окремий розділ присвячений клинковій зброї отаманів Задунайського козацтва. На його початку дослідник вказує, що Задунайська січ – не просто останній, хронологічно найпізніший етап існування січового товариства. Цей період в історії українського козацтва стоїть дещо осторонь від усіх попередніх, що пов'язано з особливими умовами, в яких опинилися запорожці після переходу під протекторат турецького султана. Постійні поневіряння перетворили

козацтво на свого роду кочову діаспору на іноземній території, ще й серед вороже налаштованого місцевого населення (с. 255).

Передостанній розділ роботи присвячено «безіменним» козацьким шаблям. За переконанням автора їх детальний аналіз дасть змогу пролити світло не тільки на походження, а й, можливо, на імена колишніх власників цих шабел (с. 275). Здійснивши кропіткий і ретельний аналіз шедеврів козацької клинкової зброї, імена власників яких не можливо встановити, автор постає перед закономірним питанням: «Де ж усе-таки пролягає межа, що має відокремити українську зброю від таких схожих зразків сусідніх, насамперед – східних народів?» (с.321). Дійсно, відповісти на це доволі непросто. Однак, на нашу думку, нарощування творчих пошуків в царині історії вітчизняного зброярства рано чи пізно дасть можливість виокремити окремі особливості української клинкової зброї.

Останній розділ монографічного дослідження цілком і повністю присвячений феномену «невідомої» української шаблі. На його початку автор справедливо відмічає, що у проблематиці ж клинкової зброї центрально-східної України досі маячить велика біла пляма. І, насамперед, це пов'язано з майже повною відсутністю вартих довіри автентичних речових джерел. Чималий «негативний» внесок роблять також хибні музейні атрибуції (с. 327). За переконанням дослідника однією з найважливіших прикмет того, що перед нами зброя, до якої доклали руку українські майстри, безумовно, є клинкова епіграфіка, наявні на зразках геральдичні фігури та символіка (с. 334).

У висновках до монографічного дослідження історик вказує, що можемо спостерігати, як майже по краплинах із зібраних звідусіль матеріалів помалу вимальовується портрет української довгоклинкової зброї. Він, як бачимо, виявляє доволі специфічні, навіть несподівані риси. На відміну від інших галузей декоративно-ужиткового мистецтва, українська шабля не є яскравим виявом ані національних художніх традицій, ані самобутніх ювелірних чи ковальських технологій. Закинута історичними реаліями у царство західних та східних впливів, українська клинкова зброя Нового часу залишилася відмінно замаскованим східноєвропейським «середняком», приправленим добрячою порцією східного колориту. Цей факт, однак, не може поставити під сумнів її значення як високо котируваного й затребуваного продукту, орієнтованого, насамперед, на місцевий

ринок, а також як шедевр зброярського виробництва свого часу. Не слід забувати, що досліджуючи середньовічну зброю, ми маємо справу з продукцією ручного ремісничого виробництва з високим ступенем розподілу праці. Відтак кожний виготовлений зразок є одиничним та унікальним за своїми властивостями й виглядом. Так само неможливо ані відмовити у ремісничій майстерності українським шабельникам й золотарям, що монтували й оздоблювали зброю, ані проігнорувати джерельну інформацію щодо великих і малих зброярських центрів, розміщених по всій території України XVII – першої половини XVIII ст. (с. 382).

Своєю інформаційною насиченістю вражають додатки до монографічної роботи. На їх сторінках можна побачити не лише віднайдені дослідником описи шаблі гетьмана Мазепи, палаша Розумовських, шаблі Апостола та інших визначних осіб, котрі відіграли ключову роль в українській історії, а й простежити хронологію та основні типи верхів'їв мечів епохи вікінгів та ін. Привертає увагу представлений у додатках опис реставраційних робіт «шаблі вовка», котра зберігається у колекції національного музею історії України. З його сторінок видно, що процес реставрації зброї за своєю складністю межує з ювелірним мистецтвом і вимагає не лише спеціальних навичок та вмінь, а й можливості застосування відповідних хімічних реагентів.

Значною мірою сприяє кращому сприйняттю тексту монографічного дослідження наведений автором в кінці роботи словник історичних і спеціальних термінів, використаних у роботі. Його аналіз засвідчує, що історія зброярства в Україні – це не лише вивчення розвитку цього ремесла на теренах українських земель, а й окрема галузь історичного знання, котра посідає гідне місце в системі допоміжних історичних дисциплін.

Представлений в кінці роботи перелік джерел, архівних документів та літератури засвідчує, що при підготовці цієї фундаментальної праці дослідником було опрацьовано значну кількість речових джерел з дванадцяти музейних установ України, республіки Польща та Російської Федерації. Крім того, були залучені речові джерела з приватних колекцій. Своєю насиченістю вражає перелік використаних в дослідженні зображальних та писемних джерел. Значною мірою в роботі були використані й роботи вітчизняних та зарубіжних авторів з проблеми дослідження та електронні ресурси.

Узагальнюючи рецензію на книгу Д.В. Тоїчкіна «Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації» необхідно виділити наступні наукові здобутки цього дослідження:

По перше, – подібного роду зброєзнавчі праці в Україні з'являються нечасто, що надає роботі особливу цінність. Необхідно визнати, що представлена на рецензування книга на сьогоднішній день є єдиним сучасним фундаментальним історико-зброєзнавчим дослідженням клинкової зброї часів козащини.

По друге, – досліднику вдалося детально розглянути проблематику холодної зброї козацтва в контексті розвитку світової наукової історіографії. Завдяки залученню представницького комплексу джерел та потужної історіографії класичних та найновітніших досліджень провідних істориків зброї істориком вдалося по-новому підійти до вивчення історії холодної зброї в Україні.

По третє, – слід відмітити, що вперше серед праць, присвячених особистій та нагородній зброї та теренах СНД, дослідження виконане із залученням цілої групи кваліфікованих фахівців гуманітарних (зокрема мистецтвознавців, мовознавців та комплексу СІД – символіки, геральдики, генеалогії, сфрагістики, біографістики, палеографії), а також природничих наук з України та Російської Федерації. Здійснено поглиблений, усебічний аналіз речових джерел за оригінальними авторськими методиками. В результаті виконаного дослідження було здійснено величезну допомогу музейним працівникам, які вперше отримують ретельний план атрибуції клинкової зброї.

По четверте, – вперше у фундаментальних вітчизняних джерелознавчих дослідженнях залучено матеріалознавчі методики з метою всебічного вивчення джерел Ранняго нового часу. Проведено наукове дослідження скандально-відомих (з розгорнутих у ЗМІ кампаній) зразків так званих «гетьманських» шабель, зокрема «шаблі Мазепи» та «шаблі Богдана Хмельницького»

По п'яте, – завершено розпочату у попередній праці роботу (2007) по розв'язанню останнього питання щодо феномену «козацької шаблі». Монографія доповнює та розширює попередню (2007), де автор більшу увагу приділив писемним та іконографічним джерелам. Робота з речовими джерелами там не мала завершеного вигляду. Тут же основну увагу приділено саме речовим джерелам.

На завершення нашого відгуку, рекомендує дослідження Д.В. Тоїчка ширшому читачьому загалу, слід сказати, що поряд з безсумнівними достоїнствами роботи необхідно висловити декілька зауважень та побажань. З нашої точки зору робота має обмежену матеріалознавчу складову дослідження. Справа в тому, що результати проведених аналізів не завжди відповідають висунутим самим автором вимогам. Це, насамперед, стосується проблем металознавства, зокрема вивчення макроструктури сталі за допомогою аматорського оптичного обладнання (невідомий коефіцієнт збільшення, не завжди чіткі фотографії структури металу, відсутні експертні висновки щодо макроструктури). Не здійснено ряд важливих до-

сліджень, насамперед, не проаналізовано елементний склад клинкової сталі та вміст вуглецю, що надало б інформацію про походження, якість та спосіб виготовлення штаби. Сподіваємося у наступному перевиданні ці зауваження будуть враховані. Крім того, відсутній предметний покажчик, що, утім, у значній мірі компенсується посиланнями на сторінках у тексті.

Разом з тим, вищенаведені зауваження носять суто технічний характер і жодним чином не применшують наукового значення праці Д.В. Тоїчка «Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації». Автору вдалося створити цікаве наукове дослідження, котре відкрило ще одну сторінку в українській історичній науці.

Олександр Бонь (м. Київ)

Куренівська трагедія в документах

Рец. на кн.: Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 548 с.

З постановом незалежної Української держави наукова спільнота отримала можливість вивчати багато документальних масивів, які з різних причин залишались до того недоступними у спецфондах бібліотек та архівів. А відтак історики змогли досліджувати раніше заборонені теми. До таких тем належить, безперечно, і техногенна катастрофа, яка сталась у Києві 13 березня 1961 року і увійшла в історію як Куренівська трагедія.

Бабин Яр – це символ трагедії у Другій світовій війні. Тривалий час на згадування трагедії, яка мала місце у Бабиному Яру у 1941-1943 роках, радянськими владними органами було накладено заборону. Може саме тому комусь у владних кабінетах спало на думку замивати земляними породами з відходів цегляного виробництва місце, де було брутально знищено десятки тисяч невинних жертв, місце однієї з найбільших трагедій Другої світової війни. І коли сталась катастрофа, влада вже вдруге замовчувала правду про трагічну подію, пов'язану з Бабиным Яром.

Про куренівську трагедію вже накопичено певну кількість історико-публіцистичних праць О. Анісімова [1], Т. Євстаф'євої [2] та багато наративних матеріалів. Вийшли і серйозні документальні збірки, які відображають пов'язані з катастрофою основні події [3]. Не дивлячись на це, помітною подією став вихід академічного видання – збірника документів про Куренівську трагедію. У співробітництві з Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, Центральним державним архівом громадських об'єднань України, Державним архівом міста Києва та Галузевим державним архівом Служби безпеки України науковці Інституту історії України НАН України підготували збірник документів про Куренівську трагедію. Видання здійснене на відзначення 50-ї річниці Куренівської катастрофи, за дорученням уряду 2011 року.

Книга починається ґрунтовною передмовою, у якій, спираючись на широкий документальний масив, відтворено хід подій, боротьбу з наслід-

